

Jakub Kostieczuk

Obrzęd pogrzebu Przenajświętszej Bogurodzicy

Elpis 3/5, 65-73

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BISKUP JAKUB (KOSTIUCZUK)

OBRZĘD POGRZEBU PRZENAJŚWIĘTSZEJ BOGURODZICY

W praktyce liturgicznej Kościoła prawosławnego, w cyklu Dwunastu Wielkich Świąt, aż cztery poświęcone są Przenajświętszej Bogurodzicy. Są to Narodzenie, Wprowadzenie do Świątyni, Zwiastowanie oraz Zaśnięcie. O ile trzy pierwsze święta dotyczą okresu przed Jej Boskim macierzyństwem, to Zaśnięcie przypomina nam o wydarzeniach po Wniebowstąpieniu Chrystusa, a w szczególności towarzyszących Jej odejściu z tego świata. Teksty liturgiczne jak i sama praktyka związana z Zaśnięciem Bogurodzicy, są oparte na bogatych przekazach Ojców starożytnego Kościoła. Takowe zapisy pozostawili nam między innymi: św. Epifaniusz z Cypru (IV w.), Anatol patriarcha Konstantynopola (V w.), German patriarcha Konstantynopola (VIII w.), Kosmas biskup Maiumy (+ 776), św. Jan z Damaszku (+ 780), Dionizy Pseudo-Areopagita i wielu innych. W oparciu o te świadectwa powstały późniejsze teksty liturgiczne tworzące oficjum święta Zaśnięcia i obrzędu Jej Pogrzebu. Analizując je i zestawiając w pewien logiczny ciąg możemy odtworzyć historyczną opowieść o ostatnich dniach życia i zaśnięcia Bogurodzicy. W szczególności mocno są zaakcentowane takie fakty, jak cudowne przybycie do Jerozolimy apostołów, ostatnia rozmowa z Matką Bożą, Jej pogrzeb oraz wydarzenie z apostołem Tomaszem i Jej objawienie się w trzecim dniu po pogrzebie. Zgodnie z owymi przekazami Bogurodzica po zmartwychwstaniu i wniebowstąpieniu Chrystusa początkowo żyła w Jerozolimie, a po wszczęciu prześladowań wraz z apostołem Janem Teologiem w 43 roku przeprowadziła się do Efezu, skąd rozpoczęła swoją podróż na wyspę Cypr i Górę Atos. Przed swoją śmiercią powróciła do Jerozolimy, gdzie często odwiedzała miejsca związane z życiem swego Syna Jezusa Chrystusa, a w szczególności Betlejem, Golgotę, Grób Pański, Getsemanię i górę Oliwną. Podczas modlitwy w domu Jana Ewangelisty, gdzie mieszkała, trzy dni przed śmiercią Marię nawiedził archanioł Gabriel zwiastując Jej odejście z tego świata. Wiadomość o zbliżającej się śmierci Matki Jezusa Chrystusa roz-

niosła się wśród chrześcijan. W cudowny sposób - *na lekkich obłokach* - z krańców świata zostali zebrani apostołowie. Stało się tak dlatego, by byli świadkami tego wydarzenia i czynili posługę przy pogrzebie Matki Zbawiciela. Od niej się również dowiedzieli, co jest przyczyną tak cudownego zgromadzenia. Hymnografia głosi, że prosiła Ona, aby Jezus tych, których Jej usynowił, zachował na wieki, jak również o tym, iż po Jej duszę przybył Sam Chrystus. Teksty liturgiczne zgodnie z przekazami tradycji podają również fakt próby zbeczeszczenia jej ciała, co często jest przedstawiane w ikonografii święta. Ciało Maryi przeniesiono z Jerozolimy do Getsemanii i złożono w grobie. Apostoł Tomasz nie uczestniczył jednak w pogrzebie i chcąc osobiście zobaczyć zmarłą Bogurodzicę poprosił o otwarcie grobu. Okazało się jednak, że grób był pusty. Tegoż dnia apostołowie usłyszeli śpiew anielski i kierując wzrok ku niebu spostrzegli na nim Bogurodzicę wraz z zastępami anielskimi przekonując się, że Matka Boża została wskrzeszona i wzięta do Nieba. Być może tego typu opowieść jawi się na pierwszy rzut oka zbyt bajeczną, a nawet niedorzeczną, jednakże oparta jest ona na świadectwach starożytnego Kościoła, na których zresztą bazowali późniejsi hymnografowie. Tymi zachowanymi świadectwami mogą być wzmianki o ostatnich dniach życia Marii Panny w dziełach Melitona z Sardes (II w.), opisy wydarzeń u Epifaniasza z Cypru (IV w.) czy u Dionizego Pseudo-Areopagity w dziele *O imionach Bożych*. Świadczą one, że od samego początku Kościół był świadom w jakich warunkach *zasnęła* Bogurodzica i co się stało z Jej ciałem.

Mimo, że pierwsze świadectwa są tak stare i święto Zaśnięcia w Kościele prawosławnym należy do świąt z cyklu Dwunastu Wielkich Świąt, to jednak nie zalicza się ono do świąt najwcześniejszych. Kościół pierwszych wieków bardziej skupiał się na śmierci męczeńskiej wiernych, nazywając je *dniami narodzin*¹ do życia wiecznego. W zachowanym *Kalendarzu syryjskim* z III-IV wieku znajdujemy imiona świętych przypisanych oddzielnym dniom, ale nie odnajdujemy żadnej wzmianki o świątach poświęconych Bogurodzicy. Dopiero wraz z pojawieniem się w V wieku herezji nestorianizmu, zaczęto się skupiać na osobie Bogurodzicy.

¹ M. Skabałanowicz. *Christianskije prazniki*. Kijów, 1916. s. 84.

W rękopisach związanych z Zaśnięciem Przenajświętszej Bogurodzicy, spotykamy dwie daty odnoszące się bezpośrednio do powyższego święta. Jedna styczniowa i druga sierpniowa. U nestorian święto Bogurodzicy do dnia dzisiejszego jest obchodzone bezpośrednio po Narodzinach Jezusa Chrystusa. W koptyjskim kalendarzu z VII wieku pod datą 16 stycznia umiejscowione jest święto (znajduje się bezpośrednio po święcie Chrztu Pańskiego) *narodzin Marii*, a w kalendarzu z IX wieku pod datą 16 stycznia występuje święto „Śmierć i zmartwychwstanie Bogurodzicy”². W ormiańskim *lekcjonarzu* (zbiór czytań z Pisma Świętego) z V w., pod datą 15 sierpnia widnieje wzmianka następującej treści: *dni Marii Bogurodzicy; na trzy mile od Betlejem (w świątyni) (...) się odbywa*, a nabożeństwo ma wyznaczone czytania liturgiczne związane z macierzyństwem Bogurodzicy (*Wj* 7,10-15; *Ga* 3,29-4,7; *Łk* 2,1-7)³.

W Kościele greckim świadectwa na temat święta pochodzą z V wieku i jest w nich mowa o patriarsze jerozolimskim Juwenaliuszu i cesarzowej Pulcherii. Patriarcha w liście do cesarzowej pisał: *Pomimo tego, że w Piśmie Świętym nie posiadamy informacji o ostatnich dniach życia Bogurodzicy i Jej śmierci, ale posiadamy informację o losach Bogurodzicy ze starych przekazów*⁴. Świadczy o tym również historyk Kościoła z XIV w., Nicefor Kallist, który także pisze, że święto Zaśnięcia ustanowił w dniu 15 sierpnia cesarz Maurycy (592-602)⁵ na pamiątkę zwycięstwa nad Persami na (w podobny sposób weszło do kalendarza także święto Przemienienia Pańskiego poprzez rozporządzenie cesarza Justyna, a czego przyczyną było uratowanie z choroby - tyfusu) Pomimo świadectwa Nikifora faktem jest, że w Bizancjum i w jego stolicy Konstantynopolu już w IV wieku, za cesarza Konstantyna Wielkiego, istniały świątynie pod wezwaniem Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy. Trzy świątynie były wybudowane za cesarzowej Pulcherii, a wśród nich znajdowała się słynna świątynia w Blachernach. Przypuszczalnie święto Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy obchodzone w Konstantynopolu, było świętem regionalnym i nieobowiązującym w całym cesarstwie.

² Stara praktyka podwójnego świętowania Zaśnięcia została zachowana tylko w Kościołach koptyjskim i etiopskim. *dz. cyt.* s. 84.

³ *Dz. cyt.* s. 85.

⁴ *Mineja, Awgust*. Moskwa. 1989. s. 78.

⁵ M. Skabałanowicz. *Christianskije prazniki*. s. 85.

Na Zachodzie święto Zaśnięcia w pierwszych wiekach chrześcijaństwa również nie było rozpowszechnione. Pierwsze wzmianki posiadamy z końca VIII wieku. Od VII wieku było tylko znane jedno świadectwo papieża Sergiusza, który *postanowił żeby w dniach Zwiastowania, Narodzin i Zaśnięcia (łac. Dormitionis) procesja idąca z kościoła św. Adriana do kościoła św. Marii była spotykana przez lud*⁶. W Pseudo-Hieronimowych martyrologionach z VII wieku pod datą 18 stycznia umieszczony jest święto *Depositio* (Pogrzebu) *Beatae Mariae*, a pod 14 sierpnia – *Assumptio* (Wniebowzięcia). Dwie różne daty ukazują nam, jak w pierwszym tysiącleciu Kościół postrzegał wniebowzięcie Bogurodzicy, nie odrzucając Jej cielesnej śmierci.

Poczynając od VII wieku na Wschodzie rozwój święta możemy prześledzić poprzez przekrój wiekowy. Taką możliwość dają nam świadectwa z ówczesnych czasów. W *Ewangeliarzu świątecznym* z 715 roku zaznaczone jest święto Zaśnięcia. W VIII wieku pojawiają się kanony (hymnograficzne) związane z Zaśnięciem, twórcami, których byli św. Andrzej z Krety, św. Jan z Damaszku i św. Kosmas z Maiumy. Poza nimi oficjum wzbogacili w stichyry św. German patriarcha konstantynopoliński i cesarz Leon VI Filozof (+ 911).

Świadectwa rozwoju święta Zaśnięcia i kształtowania się jego nabożeństwa oraz poszczególnych rytów możemy znaleźć w zachowanych *typikonach*, jak:

- *Jerozolimski kanonarion* z VII wieku;
- *Typikon Hagia Sophii* (lub: *Wielkiego Kościoła*) *konstantynopolińskiej* z praktyką IX wieku, według rękopisu z X wieku;
- *Synajski kanonaionr* z IX-XI wieku;
- *Typikon* konstantynopoliński klasztoru Bogurodzicy *Ewergetydy*, z praktyką jedenastowieczną, według rękopisu z XII wieku;
- *Słowiański Studycki ustaw* w rękopisach z XII-XIII wieku.

O wiele łatwiej jest odnaleźć świadectwa historyczne o samym oficjum święta Zaśnięcia niż pierwsze wzmianki na temat obrzędu Pogrzebu, włączonego w nabożeństwo święta. Prawdopodobnie dlatego, że jak i

⁶ E. Martens, *De antiquis ecclesiae ritibus*. Antverpiae. 1737. s. 588.

obecnie, była to rzadka praktyka. Można mniemać że wywodzi się ona z liturgicznej praktyki Kościoła jerozolimskiego, gdyż pojawieniu się powyższego obrzędu sprzyjały miejscowe warunki w postaci świątyni w ogrodzie Getsemanii, w której według tradycji znajdował się grób Bogurodzicy. Sprawowano przy nim obrzęd podobny do tego, jaki sprawuje się na jutrzni Wielkiej Soboty w świątyni Zmartwychwstania Chrystusa Pana. Rzeczywiście, jeśli spojrzymy na oba te rytury, to widoczne są w nich paralele czy wręcz identyczność, nie biorąc oczywiście pod uwagę treści samych tekstów.

Sam obrzęd Pogrzebu Matki Bożej oparty jest na jutrzni, jak i obrzęd Wielkiej Soboty, (jak zresztą każdy pogrzeb) i bez względu na dzień tygodnia, w którym wypada święto Zaśnięcia, odstępuje się od zasady podporządkowania odpowiedniej kacyzmy (zbioru Psalmów) danemu dniu, lecz zawsze stosuje się kacyzmę siedemnastą. Pomiędzy wersety wszystkich Psalmów kacyzmy wstawia się odpowiednie tropariony, nawiązujące do wydarzeń związanych z Matką Bożą i faktów odnoszących się do jej Zaśnięcia. Kacyzmę dzieli się na trzy stacje, podczas których okadza się cerkiew i wygłasza małe ektenie.

Tego typu jutrznia z obrzędem pogrzebu wygląda następująco:

Na jutrzni, po lekturze sześciu Psalmów (gr. *heksapsalma*) i po wielkiej ektenii, które bywają zwyczajnie, stawia się na środku cerkwi przybrany kwiatami pulpit i podczas śpiewu: *Pan i Bóg nam się objawił! Błogosławiony, który idzie w imię Pańskie!* kapłan wychodzi z prezbiterium, niosąc ikonę lub *plaszczenicę* – *epitafion* Zaśnięcia Najświętszej Bogurodzicy. Następnie kładzie ikonę na pulpicie, a jeśli *epitafion*, to na przygotowanym grobowcu i rozdaje braciom świece. Przy czym należy zaznaczyć, że *epitafion* nie jest traktowany jak całun (*plaszczenica*) Chrystusowy podczas nabożeństw Wielkiego Tygodnia. Jest on traktowany jako ikona i nie przykrywa się przedstawionej na nim twarzy Matki Bożej, jak również nie kładzie się na nim Ewangelii, która w przypadku obrzędu pogrzebu Wielkiej Soboty symbolizuje samego Chrystusa. W tym czasie śpiewane są tropariony z jerozolimskiego obrzędu pogrzebu, a kapłan okadza ikonę, lud i całą cerkiew. Po tym zaczynają się wspomniane już trzy stacje siedemnastej kacyzmy, które kończą się śpiewem odpowiednich troparionów rozpoczynających się słowami *Błogosławiona Władczyni, oświeć mnie światłością Twego Syna!*, podczas których okadza

się ponownie całą cerkiew. Następnie wygłasza się małą ektenię i śpiewa pieśń stopni, po czym następuje wyniesienie z prezbiterium Ewangelii, a po wygłoszeniu prokimenonie (prorockim wersecie ze Starego Testamentu) *Wspomnę Twoje imię w każdym pokoleniu i pokoleniu*, następuje odczytanie fragmentu z Ewangelii. Następnie czytany jest jak zwykle Psalm 50 i śpiewany kanon święta, a wierni całują *epitaſion* i są namaszczeni św. olejkiem. Do wielkiej doksologii nabożeństwo kontynuuje się jak zwykle. Jedynie podczas śpiewu *Święty Boże, epitaſion* lub ikona Zaśnięcia Najświętszej Bogurodzicy jest obnoszona procesjonalnie wokół cerkwi i przy śpiewie troparionu święta złożona na poprzednie miejsce. Potem następują zwykle ektenie i pierwsza godzina kanoniczna. Wszystkie znane poprzednie praktyki obrzędu pogrzebu nie odbiegają specjalnie od przedstawionego schematu, jednakże znaczącą różnicą w tych praktykach był dzień ich odprawiania. Na przykład w praktyce jerozolimskiej obrzęd pogrzebu był sprawowany 12 sierpnia, a więc trzy dni przed właściwym świętem Zaśnięcia, a w praktyce Ławry Pieczerskiej w Kijowie, podczas jutrzni samego święta. Natomiast w Pustelni Getsemanii, należącej do monasteru św. Sergiusza, w dniu 17 sierpnia, a więc trzy dni po święcie Zaśnięcia. Opierając się na zachowanych opisach święta Zaśnięcia praktyki te przedstawiały się w sposób następujący:

Kościół jerozolimski zachowując starą tradycję, związaną z Zaśnięciem Przenajświętszej Bogurodzicy, rozpoczyna liturgiczne wspomnienie wydarzeń związanych z Jej odejściem trzy dni przed samym świętem Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy, a więc 12 sierpnia. Tego dnia, o godz. 2 rano *epitaſion* jest przenoszony przez duchowieństwo z filii monasteru Getsemanii do bazyliki w ogrodzie Getsemanii, w której znajduje się grób Bogurodzicy. Filia usytuowana jest nieopodal bazyliki Zmartwychwstania Pańskiego.

Procesja duchowieństwa z *epitaſionem* symbolizuje niesienie przez Apostołów ciała samej Bogurodzicy. Ciało niesionego z domu Apostoła Jana Teologa, w którym miała miejsce śmierć Bogurodzicy.

14 sierpnia rano od 9 do 10 rano, odprawiane jest oficjum pogrzebu Przenajświętszej Bogurodzicy, składające się z 17 kacyzmy wraz z pochwałami - troparionami, podobnymi do troparionów Wielkiej Soboty. Odprawia je patriarcha. Po okadzeniu *epitaſionu* znajdującego się na grobie, jest on wynoszony na środek bazyliki. Za nim staje patriarcha, a po bo-

kach, w kierunku królewskich wrót, biskupi i duchowieństwo. Ponownie patriarcha wchodzi do grobu, okadza miejsce, w którym znajdował się przedtem *epitafion*, a następnie całą bazylikę. Podczas okadzania śpiewane są pochwały pogrzebowe, rozpoczynające pierwszą stację: *Życie, w grobie położyłeś się, Chryste, i Matka Życia w grobie jest składana, dziwny to widok dla Aniołów i ludzi*. Stacja, podobnie jak w Wielką Sobotę, kończy się ektenią. Podczas drugiej stacji, która rozpoczyna się troparionem: *Godnym jest wywyższać Ciebie, Dawcę życia, który wywyższyłeś odejście Twojej czystej Matki*, okadza się tylko ołtarz i *epitafion*. Na trzeciej stacji, po kolejnym wersecie z Psalmu, rozpoczynającej się słowami troparionu *Wszystkie rody pieśń Tobie śpiewają, Bogurodzico*, okadza następny biskup. Trzecia stacja, podobnie jak w Wielką Sobotę, kończy się śpiewem troparionów, oczywiście odpowiednio przystosowanych do święta Bogurodzicy. Następnie śpiewany jest kanon święta, odmawiana mała ektenia i *eksapostilarion* święta *Apostołowie od końców ziemi*, stychyry i wielka doksologia. Następnie, podczas śpiewu trishagionu (*Święty Boże*) *epitafion* jest wynoszony z grobu na plac. Podczas trzykrotnego śpiewu troparionu święta następuje okadzenie i ektenia, po czym jest on z powrotem wnoszony do grobu. Wszystkie wyżej opisane czynności liturgiczne, związane z przenoszeniem *epitafionu*, symbolizują Wniebowzięcie Bogurodzicy. Na miejscu symbolicznego Wniebowzięcia diakon kładzie pas kapłański na pamiątkę, że Bogurodzica pragnąc ukazać Apostołom Swoje zmartwychwstanie, zrzuciła z nieba swój pas Apostołowi Tomaszowi.

Nabożeństwo w dniu święta 14-15 sierpnia niczym się nie różni od zwyczajnego nabożeństwa wschodniego rytu. Odprawiane są nieszpory bez jutrzni, pod koniec których odbywa się pobłogosławienie chlebów.

15 sierpnia, w samym dniu święta Zaśnięcia, Świętą Liturgię odprawia patriarcha jerozolimski na grobie Bogurodzicy. Po Świętej Liturgii w dniu kończącym oktawę święta *epitafion* jest odnoszony z powrotem do filii monasteru. W taki oto sposób Zaśnięcie Przenajświętszej Marii Panny świętuje Kościół prawosławny w Jerozolimie.

W liturgicznej tradycji Kościoła rosyjskiego obrzęd Pogrzebu Przenajświętszej Bogurodzicy posiada dwie tradycje, Ławry Kijowsko-Pieczerskiej i Pustelni Getsemanii, należącej do Ławry św. Sergiusza.

W Ławrze Kijowsko-Pieczerskiej istniała następująca praktyka litur-

giczna, zarejestrowana w ustawie i mówiąca, że w niektórych miejscowościach odprawia się śpiew nad grobem (obrzęd Pogrzebu), gdzie jest świątynia pod wezwaniem Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy⁷. Na środku świątyni, na pulpicie kładzie się ikonę Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy. Kapłani wraz diakonami po założeniu szat liturgicznych wychodzą ze świecami przez królewskie wrota na środek cerkwi i ustawiają się przed ikoną, a prezbiter wraz z diakonem, rozpoczynając od ikony święta, okadzają całą świątynię. Chór śpiewa refren według tonu *Czczimy Ciebie wszyscy, Bogurodzico Dziewico*, po czym następuje 17 kacyzma *Szczęśliwi nieskalani w drodze, którzy chodzą według zakonu Pańskiego!* Wraz z troparionami pochwalnymi obrzędu pogrzebowego podzielona jest ona na trzy części, zwane stacjami. Pierwsza stacja kończy się małą doksologią *Chwała Ojcu i Synowi, i Świętemu Duchowi, i teraz i zawsze, i na wieki wieków. Amen* i *Alleluja* trzy razy. Następnie drugi chór rozpoczyna kolejny refren *Zaiste godnym jest czcić Ciebie, Bogurodzico, czcigodniejszą od Cherubinów i chwalebniejszą bez porównania od Serafinów*. Dalej następuje druga część 17 kacyzmy, od słów *Ręce twoje uczyniły mnie i ukształtowały mnie, daj mi rozum, a nauczę się przykazań Twoich!*. Druga stacja, podobnie jak i pierwsza, kończy się małą doksologią *Chwała Ojcu i Synowi, i Świętemu Duchowi, i teraz i zawsze, i na wieki wieków. Amen* i *Alleluja* trzy razy. Trzecia stacja rozpoczyna się refrenem *Wszystkie rody w pieśniach Bogurodzicę jedyną błogosławimy* i kacyzma od słów *Wejrzyj na mnie i zmiłuj się nade mną, jak zwykłeś czynić miłującym Twoje imię*. Po każdej stacji okadzana jest świątynia. Następnie duchowieństwo całuje ikonę i powraca do prezbiterium, po czym śpiewany jest *polieleos* rozpoczynający się Psalmem 134. Dalszą część jutrzni odprawia się tak jak zwykle.

Niekiedy, jak podają inne zapisy, obrzęd pogrzebu odbywał się po 6 pieśni kanonu jutrzni⁸.

Druga tradycja, która istniała na Rusi, to praktyka Pustelni Getsemani, znajdującej się nieopodal Ławry św. Sergiusza. W niej, oprócz święta

⁷ Patrz: S. Bułgakow. *Nastolnaja Kniga*. Moskwa. 1993. II. s. 1466; K. Nikolski. *Posobije k uczeniju ustawa bogosłuženija prawosławnoji Cerkwi*. Sankt Petersburg. 1907. s. 564.

⁸ K. Nikolski, *Posobije...*, dz. cyt, s. 565. przypis 1.

Zaśnięcia Przenajświętszej Bogurodzicy, dzień 17 sierpnia został ustanowiony przez św. metropolitę Filareta (Drozdowa) świętem Wniebowzięcia Przenajświętszej Bogurodzicy. Obrzęd pogrzebu był odprawiany właśnie w tym dniu. Ryt nabożeństwa został przetłumaczony z języka greckiego w 1846 roku przez prof. Hołmogorowa, a następnie poprawiony przez metropolitę Filareta Drozdowa i opublikowany w Moskwie w 1872 roku.

Obecne praktyki naszego Kościoła nawiązują do tych dwóch ostatnio omówionych Tradycji. Obrzęd Pogrzebu Przenajświętszej Bogurodzicy jest sprawowany podczas jutrzni w samym dniu święta 15 sierpnia lub 17 sierpnia, podobnie jak w tradycji Pustelni Getsemanii.